

Henryk Rutkowski

Instytut Historii PAN, Warszawa

Karol Buczek (1902–1983)

Karol Buczek był jednym z najwybitniejszych historyków kartografii, a w zakresie studiów nad mapami Polski do końca XVIII w. zajął miejsce naczelne. Urodził się we wsi Kaszów niedaleko Krakowa 26 października 1902 roku. Ukończył krakowskie gimnazjum im. Króla Jana Sobieskiego, gdzie był jedynym uczniem pochodzenia chłopskiego. W 1920 r. uczestniczył jako ochotnik w wojnie polsko-bolszewickiej. Od 1922 r. studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim historię i geografę; doktorat otrzymał w 1928 roku. Był uczniem Władysława Semkowicza, przez którego już na początku studiów został zaangażowany do pracy w Komisji Atlasu Historycznego Polski przy Polskiej Akademii Umiejętności. W latach 1927–1939 pracował w Bibliotece Muzeum Książąt Czartoryskich, a równocześnie od 1936 r. jako docent miał wykłady na Uniwersytecie Jagiellońskim. W roku 1934 został członkiem Stronnictwa Ludowego i Koła Inteligencji Ludowej. Podczas niemieckiej okupacji brał udział w ruchu oporu i redagował ludowe pisma konspiracyjne. Po wojnie w 1945 r. został przewodniczącym zarządu grodzkiego Polskiego Stronnictwa Ludowego, a Wincenty Witos powierzył mu redakcję tygodnika „Piast”. Gdy rządzący państwem komuniści przystąpili do zniszczenia opozycyjnego Polskiego Stronnictwa Ludowego, 17 września 1946 r. Buczek został aresztowany. W pokazowym procesie krakowskim 1947 r., w którym sędzono 17 oskarżonych, został skazany na 15 lat więzienia. Na wolność wyszedł 14 listopada 1954 roku. Od grudnia 1956 r. do przejścia na emeryturę w 1974 r. był zatrudniony w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk, gdzie zorganizował Pracownię Słownika Historyczno-Geograficznego Polski Średniowiecznej w Krakowie. W Instytucie otrzymał tytuł profesora. Zmarł 6 lipca 1983 r. i został pochowany na Cmentarzu Rakowickim.

Badania naukowe Karola Buczka koncentrowały się na dwóch dziedzinach: na historii Polski w wiekach X–XIII (głównie zagadnienia ustroju społeczno-gospodarczego) oraz na dziejach kartografii polskiej do końca XVIII stulecia. Przed wojną na pierwszym planie znajdowała się dawna kartografia, a po wojnie i po ośmioletnim uwięzieniu jej miejsce zajęła mediewistyka. Jako osobny nurt można do tego dodać geografę historyczną. K. Buczek był głównym współautorem *Mapy województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*,

opracowanej pod kierunkiem Władysława Semkowicza w serii *Atlas historyczny Polski* (wyd. 1929); sam napisał komentarz *Źródła i metoda* (1930), a później uczestniczył w wydaniu słownikowym materiałów do tej mapy (1939, 1960). Zaprojektował *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu* jako uporządkowane zestawienie materiałów źródłowych dla wszystkich miejscowości z okresu obejmującego także część wieku XVI. Kierował początkami prac nad tym słownikiem, który jest nadal publikowany w zeszytach składających się na tomy dla poszczególnych terytoriów Polski średniowiecznej. W tym miejscu należy jeszcze wymienić dwa opracowania: *Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich* (1936) oraz *Ziemie polskie przed tysiącem lat. Zarys geograficzno-historyczny* (1960).

Ze swych badań historii Polski w X–XIII w. Buczek opublikował wiele prac, których obszerny wybór został wydany w trzech tomach: *Studia z dziejów ustroju społeczno-gospodarczego Polski piastowskiej*. Materiały, które wybrał i przygotował do druku Waldemar Bukowski, opublikowane zostały w Krakowie w latach 2006–2010. Na ten temat warto przytoczyć opinię kompetentnego historyka, Karola Modzelewskiego: „W oczach Karola Buczka najważniejszym kryterium podziału społecznego, wielkiego zróżnicowania polskiego społeczeństwa w epoce piastowskiej, nie były majątki ziemskie i prywatne władanie ziemią. Decydowało prawo grupowe (...), z którego wypływał stosunek do monarchii, obowiązków wobec panującego i prawa książęcego”. Konkluzja sformułowana przez wymienionego historyka jest następująca: „(...) moim zdaniem, wkład Karola Buczka w syntezę dziejów społecznych Polski piastowskiej może się okazać na wagę złota. To był wielki uczony” (referat K. Modzelewskiego z 28 października 2002 r.).

Na powstanie niektórych opracowań Buczka z zakresu historii kartografii wpłynęły bodźce zewnętrzne, na przykład publikacje będące impulsem do polemiki. Szczególnie silną inspirację dało odkrycie fragmentów map Wapowskiego. O tym, że początki kartografii polskiej wiążą się z osobą Bernarda Wapowskiego, wiadomo było od dawna, ale znany był tylko jego udział w opracowaniu mapy Europy Środkowej w rzymskich wydaniach *Geografii* Ptolemeusza z lat 1507 i 1508. Dopiero, gdy w 1932 r. Kazimierz Piekarski przypadkowo odkrył fragmenty drzeworytowych map użyte jako materiał intrologatorski, Karol Buczek zidentyfikował je jako części zaginionych map Wapowskiego, wydrukowanych w 1526 r. w Krakowie przez Floriana Unglera – mapy tzw. Sarmacji Południowej oraz mapy Polski. To rewelacyjne znalezisko zachęciło historyka do gruntownych studiów nad początkami kartografii polskiej, co przyniosło mu chyba największy sukces. Najcenniejsze okazały się dwa fragmenty pokazujące treść dużej mapy Polski i większości Litwy w skali ok. 1:1 000 000. K. Buczek określił zasięg tej mapy, zrekonstruował tytuł oraz stwierdził, że współrzędne geograficzne zostały oznaczone wyjątkowo dokładnie jak na ówczesne możliwości. Według niego,

ta znakomita mapa nie miała wtedy sobie równej w innych państwach. Na niej były wzorowane, bezpośrednio lub pośrednio, późniejsze mapy Polski oraz odpowiednie części map krajów sąsiednich i całej Europy. Badacz pokazał także, jak wyglądała zależność obcej kartografii od mapy Sarmacji Południowej, czyli udowodnił trafność wcześniejszych przypuszczeń. Wyniki swoich badań opublikował tylko w streszczeniu (1934, 1935), szerzej przedstawił je dopiero w swej syntezie dziejów kartografii staropolskiej (1963).

W roku 1933 ogłosił studium biograficzne o Wacławie Grodeckim, którego mapa Polski była dostępna we wznowieniach lub przeróbkach publikowanych od 1570 roku. Pierwsze wydanie karty Grodeckiego z około 1562 r. pozostawało nieznane, aż w 1938 roku K. Buczek odnalazł je w Bayerische Armeebibliothek w Monachium. Już jednak rok wcześniej omówił dość szczegółowo ten pierwodruk na podstawie indeksu miejscowości, wydanego osobno w 1558 roku. Historyk wykazał, że mapa Grodeckiego jest w przeważającej części nieco zmienioną redukcją mapy Polski Wapowskiego, posłużył się przy tym zestawieniem synoptrycznym nazewnictwa dokumentując przejrzystość swoją tezę.

Monumenta Poloniae Cartographica miały stanowić podstawowe wydawnictwo źródeł do historii polskiej kartografii. Do pierwszego zeszytu K. Buczek ułożył zbiór, obejmujący mapy Polski i krajów przyległych z końca XV i z XVI wieku; nie zdążył jednak przed wybuchem wojny napisać wstępu i objaśnień. Druk map został ukończony, lecz Niemcy po zajęciu Krakowa w 1939 r. zniszczyli w drukarni prawie cały nakład. Do czasu początków kartografii polskiej nawiązuje powojenna rozprawa o Macieju z Miechowa jako geografie Europy Wschodniej (1960). Według słów Stanisława Alexandrowicza, K. Buczek zademonstrował w tym studium „szczególnie owocne połączenie precyzji i wszechstronności warsztatu historyka i kompetencji geografa, specjalizującego się w historii pojęć i odkryć geograficznych” (2004).

Okresem Stefana Batorego zajął się K. Buczek w dwóch opracowaniach (1933, 1934). Omówił w nich mapy Polski, Litwy i Inflant z drugiej połowy XVI w. oraz podał wzmianki o mapach nieodszukanych. W szczególności ukazał przygotowywanie map przez królewskich kartografów (Macieja Strubicza i in.) dla potrzeb wojny z Moskwą w latach 1579–1581. Pod koniec życia wrócił do tych spraw jako współautor (z S. Alexandrowiczem) referatu o polskiej kartografii wojskowej do połowy XVII w. (1980, druk 1982).

Wilhelm Le Vasseur de Beauplan, wybitny inżynier wojskowy i kartograf, Francuz w służbie polskiej za panowania Władysława IV, stał się obiektem zainteresowania K. Buczka w dwóch artykułach (1933, 1934). Autor uwydatnił zasługi Beauplana jako reformatora kartografii ziem ruskich Rzeczypospolitej na dwóch mapach Ukrainy – „generalnej” i „specjalnej”. Poza tym pokazał znaczenie jego małej mapy Polski z 1652 r., która (przez poszerzenie szerokości i zwężenie długości geograficznej) pierwsza zbliżyła obraz państwa polsko-litewskiego i terenów

sąsiednich do stanu zgodnego z rzeczywistością, co wpłynęło na zreformowanie kartografii całej Europy.

Tematem dysertacji doktorskiej Karola Buczka były mapy Karola Perthéesa, kartografa Stanisława Augusta, a pośrednio także działalność ostatniego króla jako organizatora prac kartograficznych. Autor streścił wyniki swoich badań w referacie przedstawionym w 1927 roku i wydrukowanym w 1930. Już w roku 1933 ujawnił znaczne poszerzenie podstawy źródłowej w referacie o reformie polskiej kartografii w czasach Stanisława Augusta. Artykuł o Wołyniu w dawnej kartografii (1935) zawierał analizę treści kolejnych map obejmujących tę dzielnicę Rzeczypospolitej. Nie tylko pokazał przemiany obrazu kartograficznego tego terytorium, lecz także pozwolił na wykrycie filiacji przekazów oraz na ilościowe ujęcie zachodzących zmian. Tak powstał wzór dla regionalnych opracowań historii kartografii.

Duża rozprawa *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej* ukazała się w roku 1935. Zakres tematyczny wyznaczyły przede wszystkim pruskie zdjęcia topograficzne, które wykonano potajemnie w granicach Rzeczypospolitej. Rozprawa wykraczała jednak poza ramy podane w tytule, ponieważ autor chciał uwzględnić kwestie nawet luźno związane z tematem i w rezultacie sam określił tę publikację jako zbiór przyczynków. Ostatni rozdział jest poświęcony polskiej kartografii wojskowej. Historyk pokazał, jaka ona mogła być, ale mimo istnienia w Polsce kartografów wojskowych – z winy i króla, i wojskowych władz państwa – prawie jej nie było.

Karol Buczek powrócił do swego pierwszego tematu naukowego dopiero w 1979 r., kiedy otrzymał zamówienie na życiorys Perthéesa do *Polskiego słownika biograficznego*. Zajmując się biogramem przystąpił równocześnie do wykończenia monografii, którą zaplanował przed półwieczem. Wzorowo opracowany biogram ukazał się w „Polskim Słowniku Biograficznym” (PSB) w 1980 roku, a rok później maszynopis rozprawy o Perthéesie został złożony w Bibliotece PAN (obecnie PAU i PAN) w Krakowie. Monografia nie została w pełni wykończona, ale autor poinformował czytelnika o utrudniającym mu pracę złym stanie zdrowia, w szczególności o daleko posuniętym osłabieniu wzroku. Wskutek tego już nie mógł opatrzyć tekstu przypisami, wskazującymi dokładnie podstawę źródłową, tylko odesłał do bibliografii zamieszczonej w PSB. Rozprawa została wydana w 2003 roku: *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła* (przypisami opatrzył i opracował do druku H. Rutkowski), w: *Karol Perthées (1739–1815) fizjograf Pierwszej Rzeczypospolitej*, pod red. J. Pawłowskiego (tekst Buczka na s. 21–120).

Monografia składa się z trzech rozdziałów, które obejmują trzy okresy działalności Perthéesa. Każdy rozdział zaczyna się od części biograficznej (Sprawy rodzinne i bytowe), po czym następuje część poświęcona mapom (Prace z zakre-

su kartografii). Perthées opracował wiele map, z których tylko nieliczne wydano drukiem, a znaczna część kart rękopiśmiennych zaginęła. Spośród znanych należy najpierw wymienić mapę Polski przed rozbiorami w skali ok. 1:900 000 (*Polonia...* opatrzona datą 1770). Największym dziełem królewskiego kartografa stały się mapy poszczególnych województw w granicach Rzeczypospolitej po pierwszym rozbiorze (12 map 11 terytoriów). Były to szczegółowe mapy w skali 1:225 000 opracowane na podstawie opisów parafii, które sporządzili plebani według rozesłanego kwestionariusza. Chociaż lokalizacja obiektów jest niedokładna, to w zasadzie pełne osadnictwo, gęsta sieć wodna i drogowa, granice administracyjne, a także wykaz dóbr królewskich i kościelnych według instytucji sprawiają, że mapy te mają dużą wartość jako źródła kartograficzne.

Obszerna podstawa źródłowa rozprawy o Perthéesie obejmuje m.in. te materiały z archiwów i bibliotek warszawskich, które uległy zniszczeniu w 1944 roku. Z drugiej strony wiadomo, że K. Buczek nie dotarł do niektórych źródeł mających znaczenie dla tematu. Braki w wykorzystaniu materiałów i inne usterki nie przesądzają jednak o wartości tej monografii. Decydujące znaczenie ma opracowanie rozległego zasobu źródeł wraz z wnikliwą analizą i oceną map Perthéesa.

W 1934 roku K. Buczek ogłosił *Rzut oka na dzieje kartografii polskiej*, pierwszą swoją syntezę, doprowadzoną do 1918 roku. Mimo zwięzłości pokazała ona dobrze ówczesny stan wiedzy na ten temat (łącznie z odkryciem map Wapowskiego). Stanisław Herbst pisząc o studiach K. Buczka nad dawną kartografią wysoko ocenił jego osiągnięcia i stosowaną metodę badawczą (1938).

Po wojnie K. Buczek nie wracał do historii kartografii, dopiero zamówienie referatu materiałowego dla potrzeb przygotowywanej *Historii nauki polskiej* spowodowało, że wychodząc daleko poza granice zamówienia napisał *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny* (1963). Korzystając z nowszej literatury przedmiotu, a przede wszystkim sumując własny dorobek, stworzył jednolity, treściwy zarys, który stanowi syntezę połączoną z analizą, co jest zaznaczone w podtytule. Przypisy (niektóre o dużej objętości) wskazują na szeroką podstawę materiałową, w tym zarówno mapy drukowane, jak i zachowane tylko w rękopisach. Trzy lata później opracowanie to zostało wydane w przekładzie na język angielski, które przyjęto za granicą z dużym zainteresowaniem i doceniono. Do tej edycji autor znacznie powiększył wstęp o przegląd badań nad historią kartografii polskiej (od 1846 do 1966 r.), dodał przypisy z notami biograficznymi twórców map, rozbudował niektóre cytaty źródłowe i rozszerzył literaturę przedmiotu. Reprint z niewielkimi dodatkami ukazał się w Amsterdamie w 1982 r. jako jedna z ostatnich publikacji Karola Buczka.

Prowadził on badania gruntownie i wnikliwie, starannie odróżniał stwierdzenia udokumentowane danymi źródłowymi od hipotez. Nie brakowało mu samokrytycyzmu – gdy przekonał się, że popełnił błąd, otwarcie się przyznawał.

Z polemik dotyczących dziejów kartografii wychodził zwycięsko, jego stanowisko zdobywało uznanie. Znacznie pomnożył wiedzę o dawnych mapach Rzeczypospolitej i udoskonalił metodę badań, tworząc wzór dla każdego pracownika w tej dziedzinie nauki.

Słowa kluczowe: historia kartografii, XX wiek

Literatura (wybrana)

Alexandrowicz S., *Warsztat historyka kartografii Karola Buczka*, w: *Dwudzieście stulecie Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 7, red. J. Ostrowski i W. Wernerowa, Warszawa 1995, s. 49–57.

Bibliografia prac Karola Buczka, idem, s. 47–66.

Buczek K., *Autobiografia mediewisty – polityka*, wyd. J. Dużyk, „Studia Historyczne”, r. 35, 1992, z. 3, s. 401–413.

Karol Buczek (1902–1983). *Człowiek i uczone*, w: *Materiały z konferencji, Bydgoszcz, 28 X 2002*, red. D. Karczewski i in., Kraków – Bydgoszcz 2004.

Schnayder E., *Profesor dr Karol Buczek (1902–1983) jako historyk kartografii oraz kartograf i geograf historyczny*, w: *Dorobek polskiej historii kartografii w latach 1918–1984*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 6, red. J. Janczak i W. Wernerowa, Warszawa 1993, s. 11–25.

Sikora F., *O życiu i działalności Karola Buczka*, w: K. Buczek, *Studia z dziejów ustroju społeczno-gospodarczego Polski piastowskiej*, wybrał i przygotował do druku W. Bukowski, t. 1, Kraków 2006, s. 15–36.

Karol Buczek (1902–1983)

S u m m a r y

Professor Karol Buczek (1902–1983), Polish historian and researcher of the history of cartography and the history of socioeconomic. The value of Buczek's research for history of Polish and world cartography seems to result from a knowledge of modern and old maps.

Key words: history of cartography, the Twentieth Century